

FIGYELŐ

Kétszáz éves a magyar folyóiratirodalom. Két évszázaddal ezelőtt, 1788 nyarán jelent meg az első magyar nyelvű folyóirat, a kassai *Magyar Museum*. Batsányi János, Kazinczy Ferenc és Baróti Szabó Dávid kezdeményezése jelentős esemény volt sajtónk és irodalmunk történetében egyaránt, noha német nyelvű folyóiratok már korábban is jelentek meg Magyarországon, sőt 1780-tól kezdődően volt már magyar nyelvű újságunk is. De Rát Mátyás *Magyar Hírmondója*, bár alapítója szándéka szerint pótolni kívánta a hiányzó magyar folyóiratokat is, mégis elsősorban a napi események sokoldalú krónikása volt és a társadalomnak viszonylag szélesebb köréhez szólt; hiszen az újságot kezdettől fogva a tulajdonságok jellemezték és különböztették meg a sajtó másik típusától, a többnyire sajátos témájú és kevesebbekhez szóló folyóirattól. A magyar felvilágosodás európai látókörű írói helyesen ismerték fel, hogy a szellemi élet kibontakoztatásához folyóiratokra is szükség van, hiszen ezek voltak kezdettől fogva a tudományok és az ismeretek terjesztésének, valamint az irodalmi és a kulturális élet szervezésének legkiválóbb eszközei.

Irodalom- és sajtótörténeti kutatásunk már meglehetősen részletesen feltárta a *Magyar Museum* létrejöttének és rövid fennállásának történetét. Mégsem mondhatjuk el, hogy már mindent tudunk az első magyar nyelvű folyóiratról, hiszen nem rendelkezünk még a lap tartalmának repertoriális feldolgozásával, de magának a szövegnek valamilyen újabb kiadásával sem. Sajnos — próbálkozásaink ellenére — mind ez ideig nem sikerült kiadóink érdeklődését felcsigáznai legrégebb folyóirataink szövegeinek reprint kiadásban való megjelenítésére. Pedig kulturált országokban már mindenhol sor került a régi és jelentős folyóiratok hasonmás-kiadására, hiszen már régen felismerték: ezek egyaránt szíves fogadtatásra találnak a könyvgyűjtők és könyvbarátok szélesebb köreinél, valamint a tudományos kutatók körében. Reméljük, hogy a sok hasznos (és olykor kevésbé hasznos nem túl jelentékeny) reprint-kiadások között — kerek jubileumoktól függetlenül is — egyszer mégiscsak rákerül a sor a 18–19. századi folyóirataink modern kiadására is.

Ezekre annál is inkább szükség lenne, mert a hazai tömegkommunikációs eszközök történetének további kutatása még sok szempontból gazdagíthatja tudományosságunkat, politikai műveltségünket. Elég talán, ha Batsányinak és társainak a nyilvánossággal kapcsolatosan kifejtett nézeteire gondolunk, vagy például a korabeli magyar felvilágosultaknak a kultúra és a társadalom pluralitásával összefüggő törekvéseire hívjuk fel a figyelmet. A kortársak egy része, de az utókor is többnyire sajnálkozva nyilatkozott arról az ismert szakításról, amely a *Magyar Museum* első számának megjelenése után Batsányi és Kazinczy között nézeteik, gondolkodásmódjuk eltérése következtében bekövetkezett. Pedig ők bizonyosak voltak abban, hogy a közös nemzeti célok elérését nem gátolja az a körülmény, hogy nézeteiket különböző orgánumban fejtik ki, és ezáltal — önmaguk szellemi gúzsbakötése és egy kényszerült egység kompromisszumai helyett — nyílt vitákkal és a szellemi élet felpozíciójával szolgálják a magyar felvilágosodás ügyét. A *Magyar Museumot* rövidesen követő újabb folyóiratok: így Kazinczy *Orpheusa*, Péczeli *Mindenek Gyűjteménye* és Kármán *Uránidája* újabb színekkel gazdagították irodalmi és kulturális életünket. Folyóiratirodalmunk fennállásának két évszázada alatt társadalmunk és kultúránk történetének akkor voltak fényesebb korszakai, amikor sajtónk sokszínűségét senki sem korlátozhatta.

(k. gy.)

Aspekte des österreichisch—ungarischen Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert. Für die deutsche Literaturwissenschaft und Literaturgeschichtsschreibung ist die Epoche der Aufklärung erst seit kurzem wieder mehr in den Mittelpunkt des Interesses gerückt. Galt das 18. Jahrhundert mit seinen vielfältigen Entwicklungslinien etwa einem Herrmann Hettner noch als grundlegend neues und vor allem als ein europäisches Phänomen, wie seine bahnbrechende *Literaturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts*¹ beweist, so wurde bis vor nicht allzu langer Zeit die bestimmende Richtung dieses Jahrhunderts, nämlich die Aufklärungsbewegung und deren literarische Produktion im deutschen Sprachgebiet (mit Ausnahme der marxistischen Literaturgeschichtsschreibung) lediglich als eine Vorläuferin der Klassik (literarisch) und des Deutschen Idealismus (philosophisch) angesehen. Am Ende des 19. Jahrhunderts waren es eben vorwiegend bürgerlich-liberale Forscher wie Hettner und Gervinus,² die sich, ihrem politischen Interesse entsprechend, dieser genuin bürgerlichen Epoche zuwandten.

Erst mit dem Aufkommen empirischer und soziologischer Methoden innerhalb der Literaturgeschichtsschreibung, deren Interesse vor allem der Entstehung der bürgerlichen Gesellschaft galt, gewann das, was man allgemein als Aufklärung bezeichnet, vermehrte Aufmerksamkeit, ja teilweise sogar politische Aktualität. Daß dabei großteils Neuland betreten werden mußte und man sich nur auf geringe bereits geleistete Forschungsarbeit zu diesem Themenkreis beziehen konnte, ist angesichts einer so gearteten Wissenschaftsgeschichte nicht verwunderlich. Trotz der nun vorliegenden Fülle an Arbeiten, vor allem aus der Bundesrepublik Deutschland, muß jedoch kritisch angemerkt werden, daß ein in gewissem Maße einseitig ausgerichtetes Interesse eine wirklich zusammenschauende Literaturgeschichtsschreibung, die auch imstande wäre, die Zusammenhänge von Sozial- und politischer Geschichte und der literarischen Produktion darzustellen, nicht leisten konnte oder geleistet hat.

Mit dem Interesse für die Sozialgeschichte der Literatur ist jedoch auch die Geschichte des Zeitschriftenwesens mehr und mehr in den Blickpunkt gerückt. Die Zeitschrift, zwar nicht eine „Erfindung“ der Aufklärung, aber dessenungeachtet doch *ihr* Medium, entwickelte sich im 18. Jahrhundert zum Träger einer neuen, bürgerlichen Kommunikationsform. Gerade diese ihre Möglichkeiten entdeckten alle aufklärerischen Schriftsteller, die sich deshalb auch dieses Mediums bemächtigten und es in bedeutendem Maße unformten. Nur die Zeitschrift, und dies zunächst aus rein formalen Gründen (billige Produktion, geringer Umfang und damit leichtere Lesbarkeit für ein noch größtenteils ungebildetes Lesepublikum), konnte die Verbreitung aufgeklärten Denkens leisten. Die Aufklärung war es also, die dieses Medium den „Gelehrten“ entriß und dadurch „Lektüre“ im allgemeinsten Verstande einer breiteren Öffentlichkeit erst ermöglichte. Sie erfüllte damit eine im höchsten Maße pädagogische Funktion: sie trug die Bildung im aufklärerischen Sinne in breitere Schichten, obwohl sie ganz gewiß über eine private, bürgerliche Öffentlichkeit nicht sehr weit hinausgekommen ist. Gerade aber an der Entstehung dieser Öffentlichkeit³ war das Medium Zeitschrift maßgeblich beteiligt. Die vielfältigen Formen, in denen dieses Kommunikationsmedium im Laufe des Jahrhunderts anzutreffen sind, harren, trotz des Bewußtseins über deren Bedeutung, bis heute einer systematischen und zusammenfassenden Darstellung. Nur die Moralischen Wochenschriften sind durch Wolfgang Martens⁴ in diesem Sinne aufgearbeitet worden.

Ist das Bewußtsein über die wichtigen Funktionen der Zeitschriften in der bundesdeutschen Forschung bereits stark entwickelt, so fanden neue Erkenntnisse darüber noch kaum Eingang in die

¹ Hermann HETTNER: *Geschichte der deutschen Literatur im achtzehnten Jahrhundert*. 3 Teile, Braunschweig 1856/64.

² Georg G. GERVINIUS: *Geschichte der deutschen Dichtung*. Band 1–5, Leipzig 1835–42.

³ Jürgen HABERMAS: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Öffentlichkeit. Neuwied und Berlin 1962. auch: HANSERS *Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Herausgegeben von Rolf GRIMMINGER. München 1980. dtv

⁴ Wolfgang MARTENS: *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der deutschen Moralischen Wochenschriften*. Stuttgart 1968.

⁵ E. V. ZENKER: *Geschichte der Wiener Journalistik, von den Anfängen bis zum Jahre 1848, ein Beitrag zur deutschen Kulturgeschichte*. Mit einem bibliographischen Anhang. Wien und Leipzig 1892.

Literaturwissenschaft in Österreich. Seit E. V. Zenker⁵ ist keine grundlegende Arbeit oder auch kaum eine wichtige Arbeit über einen Detailbereich des österreichischen Zeitschriftenwesens erschienen! Dies hängt sicherlich unter anderem damit zusammen, daß in der österreichischen Literaturgeschichtsschreibung bis vor kurzem die österreichische Literatur des 18. Jahrhunderts kaum Erwähnung findet. Die Kanonisierung der Literatur ist hier noch nicht wirklich durchbrochen. Erst die letzten Jahre brachten auch bei uns diesbezüglich eine Wandlung. Das österreichische 18. Jahrhundert ist nunmehr nicht nur für Historiker von Interesse, sondern findet auch durch den mit Literatur Befassten eine neue Einschätzung.

Seit nunmehr 4 Jahren arbeiten wir (Andrea und Wolfram Seidler) über den Themenbereich des österreichischen Zeitschriftenwesens. Doch erst im Laufe der Arbeiten, der Sammlung und Sichtung des Materials, konnten wir erkennen, auf welches Unternehmen wir uns da eingelassen hatten. So muß gerade auf diesem Gebiet erst die Sicherstellung des Materials, mit dem dann weiter gearbeitet werden kann, geleistet werden. Das Auffinden der Zeitschriften, die meist verstreut in vielen Bibliotheken Europas liegen, nahm die meiste Zeit in Anspruch, nicht zuletzt deshalb, weil für das Gebiet der Monarchie kaum aktuelle bibliographische Grundlagen vorhanden sind. Schon bald wurde uns klar, daß eine solche bibliographische Grundlage, die vor allem auch Auskunft über die Fundorte zu geben hätte, geschaffen werden muß, ehe man sich in weiterer Folge diesem Bereich nähern kann.

Als erstes Ergebnis dieser unserer Arbeiten ist nun (Jänner 1988) eine solche Bibliographie erschienen, in der die deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften der Städte *Wien*, *Preßburg* und *Pest-Buda* (also noch nicht einmal der gesamten Monarchie) im Zeitraum von 1740 bis 1809 mit den Fundorten nachgewiesen werden. Allerdings war es von Anfang an unser Anliegen, dem Leser mehr als nur die reinen bibliographischen Angaben zu liefern; deshalb wurden die einzelnen Zeitschriftentitel von uns mit Kommentaren versehen, die einen ersten Einblick in die jeweilige Zeitschrift geben sollen und so auch einen gewissen Überblick über den Gesamtbereich des Zeitschriftenwesens in Österreich.

Die Bibliographie umfaßt ca. 400 Titel, wovon für etwa 120 kein Fundort angegeben werden konnte. Diese Titel wurden in einem eigenen Teil zusammengefaßt, wobei selbstverständlich auf Quellen (Bibliographien ebenso wie, wo möglich, zeitgenössische Hinweise) verwiesen wird.

Der weitaus größere Teil jedoch umfaßt jene Titel, für die ein Fundort angegeben werden kann, wobei wir Wert darauf gelegt haben, die jeweilige Bibliothek nur dann anzuführen, wenn wir das entsprechende Exemplar selbst einsehen konnten. Deswegen können unsere Fundortangaben als verlässlich gelten, was ja z. B. in der Bibliographie Kirchners⁶ nicht immer zutrifft (dies hängt allerdings wohl damit zusammen, daß Kirchner sein Material über Jahrzehnte hinweg gesammelt u.ä. daher nicht verzeichnet sind). Die Fundortangaben unserer Bibliographie erheben aber keinen Anspruch auf Vollständigkeit; dies wäre auch kaum zu leisten, es sei denn, man hätte Mitarbeiter an sämtlichen in Frage kommenden Bibliotheken. Der Leser wird dennoch zu jedem Titel zumindest einen Bibliotheksnachweis finden können.

Die bibliographischen Angaben erwähnen: genauen Titel, Herausgeber (so weit bekannt), Umfang, Erscheinungsort und -zeitraum sowie Größe des Blattes. Im darauffolgenden Kommentar wird der bereits erwähnte Einblick in Inhalt und Charakter der jeweiligen Zeitschrift gegeben, wobei hinzugefügt sein soll, daß das Interesse des Literaturwissenschaftlers bei der Abfassung der Kommentare nicht gänzlich unterdrückt wurde. So kann es durchaus zu gewissen Einseitigkeiten kommen, was aber — so weit möglich — vermieden wurde.

Die Bibliographie enthält weiters ein geographisch-chronologisches Titelverzeichnis und ein Namensregister zur besseren Orientierung.

Wie schon aus dem angegebenen Zeitraum ersichtlich wird, beginnt das (gesamt-) österreichische Zeitschriftenwesen erst gegen die Mitte des Jahrhunderts zu blühen. Im Vergleich zu den übrigen

⁶ Joachim KIRCHNER: *Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes. Band 1—4*. Stuttgart 1969.

europäischen Staaten, insbesondere England, Frankreich und Deutschland sehr spät. Während beispielsweise die erste deutsche Moralische Wochenschrift bereits zu Anfang des Jahrhunderts erschien, wurde die erste österreichische erst 1762 in Wien herausgebracht; und mit dem Erscheinen dieses Blattes (*Die Welt*, Chr. G. Klemm) beginnt nun eigentlich erst die Entwicklung eines richtigen Zeitschriftenwesens in der Monarchie, d.h. Blätter erscheinen nicht mehr vereinzelt in zeitlich großen Abständen. Auch deren Thematik verändert sich grundlegend hin zu einer eindeutig aufklärerischen Konzeption.

Für diese „Verspätung“ der Entwicklung gibt es eine ganze Reihe gewichtiger Gründe, die in diesem Rahmen nicht näher erläutert werden können. Als einen Grund sehen wir, wie schon zu Beginn ausgeführt, den Zusammenhang zwischen der Durchsetzung aufklärerischen Gedankengutes und der Entwicklung des Mediums Zeitschrift. Beides ist so unmittelbar miteinander verknüpft, daß sich eine Zeitschriftenlandschaft in Österreich erst mit dem allmählichen Eindringen der Aufklärung in die Monarchie bilden konnte. Auffällig ist in diesem Zusammenhang, daß die ersten österreichischen Wochenschriften nicht von Österreichern verfaßt wurden, sondern zunächst von Deutschen, die in die österreichischen Staaten einwanderten (Heyden, Klemm usw.). Was sicherlich nicht überrascht, ist, daß ein Großteil der Blätter in Wien erschien. Zwar kann schon 1764 in Preßburg, immerhin der ungarischen Krönungsstadt, eine Zeitschrift, die *Preßburger Zeitung* gelesen werden (die im übrigen bis 1929(!) verlegt wurde), weitere Blätter folgten allerdings nur zögernd, und wenn, dann meist von ein und demselben Autor, Karl Gottlieb Windisch, der auch der erste Redakteur oben erwähnter Zeitung war. Windisch wurde sicherlich durch seine Kontakte in Wien inspiriert: man begegnet ihm bereits früher als sporadischen Mitarbeiter von Klemm's *Welt*. In Pest/Buda erschien die erste Zeitschrift erst 1784, nachdem die Verwaltungsorgane des ungarischen Königreiches dorthin verlegt worden waren. Verhältnismäßig viele ungarische Zeitschriften (sowohl deutsch- als auch ungarischsprachige) wurden zunächst in Wien verlegt. Dabei läßt sich beobachten, daß der Kreis jener Schriftsteller und Gelehrten, die an solchen Zeitschriftenprojekten beteiligt waren, äußerst klein war; die meisten Namen trifft man bei jeder Neugründung an. Dies läßt auf einen engen journalistischen Kreis schließen, der sich auch herkunftsmäßig relativ klar abgrenzen läßt. Sie stammen oft aus einer gehobenen bürgerlichen Schicht protestantischen Glaubens, und haben zumeist an den bedeutenderen deutschen Universitäten (Göttingen, Halle) studiert. Ihre gleichzeitigen Verbindungen zu Wien verbieten jedoch den oft gelesenen Schluß, die Aufklärung sei direkt über Norddeutschland nach Ungarn eingedrungen. Wien als Vermittler dürfte in dieser Beziehung unumstritten sein. Als ein erstes sehr wichtiges Projekt österreichisch-ungarischer Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Journalistik ist an dieser Stelle die Zeitschrift *K. K. Allergnädigst Privilegierte Anzeigen* . . . Wien 1771 - 1776 zu erwähnen. Insgesamt läßt sich sagen, daß in Ungarn zwar verhältnismäßig wenige Blätter die Druckereien verließen, diese aber allesamt von einem hohen Anspruch getragen sind. In Wien hingegen finden sich neben einigen hervorragenden Zeitschriften eine Unmenge von „Eintagsfliegen“ und minderwertigen Produkten, die - ähnlich den Broschüren der 80-er Jahre - einer Schreibsucht entsprungen sind, bzw. als schnelle Gelderwerbsquelle dienen. Inhaltlich unbedeutend sind sie sozialhistorisch jedoch nicht von geringer Bedeutung.

Bei einem rein quantitativen Überblick erkennt man, daß mit den 60-er Jahren ein richtiggehender „Zeitschriftenboom“ einsetzte, der seinen Höhepunkt begrifflicherweise unter der neuen, josephinischen Zensurgesetzgebung der 80-er Jahre erreichte. Ziemlich genau 50% der zwischen 1740 und 1809 auftauchenden Blätter entsprangen diesem Zeitraum. Erst die Ereignisse um die Französische Revolution, die Verschärfung der Zensur und die insgesamt restaurative Politik der 90-er Jahre brachte einen radikalen Rückgang der Periodika (insgesamt mehr als 30 Neugründungen der 90-er Jahre stehen mehr als 200 in den 80-er Jahren gegenüber).

In Ungarn stellt sich die Lage im Überblick etwas gleichmäßiger dar, ohne Spitzen, die ins Auge springen: selten gab es mehr als ein bis zwei Zeitschriftengründungen pro Jahr. Wien weist zwei Höhepunkte auf. Einerseits das Jahr 1774, in dem 26 Neugründungen zu vermerken sind, andererseits die Jahre 1782/84 mit 24 bzw. 23 neu aufgelegten Blättern. An dieser Stelle sei jedoch darauf hingewiesen, daß der größte Teil der im Jahre 1774 angeblich geschriebenen Wochenschriften verschollen sind — wir

nehmen an, daß überhaupt nur Pläne dazu existierten und deren Titel einfach von der Literatur bis in die heutige Zeit mitgeschleppt worden sind. Der realistische Höhepunkt des Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert dürfte bei 1782 liegen!

Abschließen einige Angaben zur Thematik der Periodika: von den nachgewiesenen Blättern lassen sich 39 als unterhaltende Zeitschriften vielseitigen Inhaltes bezeichnen, 30 als Sittenschriften, 27 als wissenschaftliche, 22 als theologische, 21 als historisch-politische, 17 als Theaterzeitschriften, 16 als ökonomische, 13 als pädagogische, je 10 belehrende, literarische und Rezensionenblätter, je 9 Moralische Wochenschriften und medizinische Zeitschriften, 7 Nachrichtenblätter kulturellen Inhaltes, 7 politische Zeitschriften, 6 historisch-geographische Zeitschriften. In geringer Zahl erschienen moralisch-belehrende Blätter (3), Büchernachrichten, Militärzeitschriften, Frauenzeitschriften, Musikzeitschriften, philosophische Zeitschriften (je 2), juristische Blätter, literarisch-politische, historische, Freimaurer-Zeitschriften (je 1). Die Kategorisierung der Zeitschriften könnte natürlich Gegenstand von Diskussionen werden und ließe sich wahrscheinlich einschränken. Den Inhalt der Blätter kennend, waren wir bemüht, ihn mit einem Begriff möglichst genau zu umschreiben. Mischformen stellen dabei der größte Problem dar.

WOLFRAM SEIDLER
(Wien)

Göttinga és a magyarok. Szeljegyzetek Futaky István és Kristin Schwamm bibliográfiájához.* A magyar felvilágosodás kutatásának lassan-lassan közhelyei közé tartozik, hogy a göttingai egyetem szellemisége mélyrehatóan volt jelen a magyar politikai, statisztikai, esztétikai, teológiai gondolkodásban. Részben a magyar felvilágosodás korszakának egyes kiemelkedő képviselőiről, így pl. Berzeviczy Gergelyről és másokról írott monográfiák, tanulmányok hangsúlyozták ezt, részben azok a szöveg- és levélközlések, amelyek a kisebb jelentőségű, de mozgékony, sokat publikáló egyéniségek göttingai kapcsolatait tárták föl (például Rummy Károly (Györgyét)). Az is világhossá vált, hogy a göttingai egyetemről Magyarországra visszatértek nem tudták teljes eredményességgel gyümölcsöztetni az ott tanultakat; jó kezdés, szép reményű indulás után többek munkássága fulladt ki a számukra kedvezőtlen hazai körülmények miatt. Schwartner Mártont nemcsak nem fogadta el a magyar közvélemény jó része, hanem Horvát István méltatlan támadásai még kedvét is elvették a további munkálkodástól. Schedius Lajos megteremtette a XIX. század elején a korszak legjobb folyóiratát, igaz, német nyelven; ám a folyóirat három esztendei virágzás után kimúlt, hogy soha többet föl ne támadjon. Schedius befelé fordulása, a kevésbé látványos diszciplínák művelése, a pesti evangélikus egyház és iskolai tantervek körül végzett munkálkodása jelzi, hogy szűkebb körbe kényszerült, a hasznos tevékenység ideálját környezetében próbálta megvalósítani. S amikor Schedius latin nyelvű esztétikája megjelent, akkorra inkább a közeli múlt színvonalas emlékének tetszett, mint ható tényezőnek. Rummy Károly György felörlődött a megélhetésért folytatott harcban, ide-oda vándorolt, de sehol nem tudta növekvő családját megfelelőképpen ellátni. Aprómunkára, kompilációra adta magát. Nagyszabású folyóirattervét az előzetes cenzúra megölte, külföldi folyóirata veszélyes vállalkozásnak bizonyult, a napóleoni háborúk miatt nehézkes érintkezés a németországi kiadóival a második kötet megjelenése után a vállalkozás megszüntetését eredményezte.

Mindazonáltal a göttingai egyetem számottévo útravalóval bocsátotta haza egykori hallgatóit. Természetesen a XVIII. század felívelő, lendületesebb fejlődése inkább biztosította a politikai gondolkodás kibontakozását, mint a restaurációs XIX. század eleje. Az újságírás magyarországi és erdélyi meghonosodása is kapcsolatba hozható a göttingai egyetem kezdeményeivel és szemináriumaival. S ezen keresztül a szabadabb véleménynyilvánítás, a társadalmi nyilvánosságra appellálás és e nyilvánosságnak a sajtó révén történő megszervezése a göttingai elemekre épült. Nemcsak azért, mert

* István FUTAKY und Kristin SCHWAMM: *Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen gelehrten Anzeigen 1739 - 1839*. Bp., 1987, MTA Könyvtára.

Schlözer kollégiumain bőven hallhatták ezeket a kérdéseket, hanem azért is, mert ott (a szabadabb légkörben) hozzászokhattak a vitához. Göttinga a sokoldalúságra nevelt, hiszen teológusok, klasszikus filológusok, a matematika tudorai, az esztétikai elemzéseknek elkötelezett diákok egyként megtalálták itt, amit kerestek, európai hírű tanárok irányítása alatt. Göttinga hatása messze sugárzott: már történt rá célzás, de kevéssé történt meg alaposabb feltárása annak, hogy a magyar klasszicizmus elméleti gondolkodása mit köszönhet a göttingai kutatásnak. Kazinczy Ferenc tájékozódásában számottevő része volt Kis János és Rummy Károly György híradásainak, adalékainak, megjegyzéseinek, olvasmányainak, tehát két, egykori göttingai diák ifjúkori élményeinek. Kállay Ferencről tudjuk, hogy Kölcsey Ferenc is göttingai forrásból merített, amikor meghozatta magának a nagy tekintélyű és a magyarokkal igen rokonszenvező professzor, Christian Gottlieb Heyne nevezetes Pindarosz-kiadását. (Csak emlékeztetünk arra, hogy ez a Pindarosz-kiadás volt forrása Kölcsey nézeteinek, amelyek Kazinczy Ferenc Pindarosz-tolmácsolásainak bírálatakor fogalmazódtak meg.) Heyne antikvitás-kultusza szövegkiadásával és előadásával eljutott magyar diákjaihoz, tőlük pedig bejutott a magyar oktatásba is. Heyne számára az ókor birodalma (mindenekelőtt a görögöké!) eszköz a szellem nemesebb kiképzése számára, amely céljaul az igazra, a jóra, a szépre nevelést tűzi ki. Heyne költészetközpontú ókortudományt művelt, ez adja tekintélyét a magyar klasszicizmus képviselői előtt. Ám jellemző az is, hogy Rummy Károly György hagyatékában megmaradtak azok a jegyzetek, amelyeket göttingai egyetemi hallgatóként professzorai felolvasásai alapján készített. Igen nehezen vagy alig olvasható anyagról van szó, amelynek feltárása azonban azzal kecsegtethetne, hogy pontosabban ismernők, mit tanultak a (magyarországi) diákok 1800—1802 között. Ám az is jellemző, hogy Rummy későbbi középiskolai óráit jórészt a göttingai forrásokra építve tartotta. Most nem megyünk bele abba a részletkérdésbe, mennyire értették meg nem mindig kiváló diákjai Rummy előadását, az a fontos, hogy különböző iskolavárosokban előadott mondanójának forrásait többnyire megjelölte, és ezek majdnem kivétel nélkül Göttingát idézik. Például: „Politica” című előadása Sopronban hangzott el, 1812. áprilisában (s bizonyára Rummy későbbi állomáshelyein is többször), itt Johann Georg Heinrich Feder: *Grundlehre des Staatsklugheit* című művére utal. Feder ugyan már nem volt Rummy diáksága idején Göttingában, előadásainak emléke azonban még élt. Rummy szövegéből csupán egy idézet:

Libertas est jus originarium humanitatis, ideoque nequit absque necessitate in civitate limitari, quin justitia laedatur et felicitas immediate minuetur.

S amennyire fontos volna, hogy valamennyi részletet tekintve földerítsük a göttingai professzorok eszméinek és eszményeinek magyarországi jelenlétét (s ezáltal a bécsi, a francia és a német egyetemek városai mint a magyar gondolkodás ihletői között a megfelelő egyensúlyt és arányt kialakítsuk), olyan mértékben üdvözlésre méltó Futaky István és Kristin Schwamm vállalkozása: az összeállítók gondos bibliográfiában mutatják be az 1739 és 1839 közötti időszakra vonatkoztatva a Magyarországot érintő-tárgyaló cikkeket, adalékokat a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* című újságban. Igen fontos ez a vállalkozás, mivel egy részről a kutatás fehér foltját tünteti el, más részről hangsúlyozottan hívja föl a figyelmet, hogy más folyóiratok esetében is szükséges volna hasonló vállalkozás (ez a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* esetében már megtörtént, és meglepetéseket hozott, például előkerült Schedius magyar irodalom- és színház-története!), harmadrészt a magyar(országi) szellemi élet németországi befogadásának nem eléggé kutatott problémáit segít tisztázni — meggyőző, pontos, annotált bibliográfiában. S mert bibliográfia: nem tartalmazhat értékelő mozzanatokat, azonban a bibliográfia áttekintése is bizonyos következtetések levonását, illetve néhány feltevés igazolódását sugallhatja.

Az nyilvánvaló, hogy a kitűnő német folyóirat recenzióiban is előnyben részesítette azoknak a magyaroknak a munkáit, akik valaha a göttingai egyetem diákjai voltak. S az is nyilvánvaló, hogy a recenziók, bármily neves professzor tollából származtak is, viszonylag szűk olvasókörre számíthattak, így XVIII. századi, XIX. század eleji hírnök a nagyvilágban csak némileg módosulhatott a recenziók megjelenésekor. A folyóirat jellegéből és recenzióiból adódóan nemigen foglalkozhatott a leglendületesebben fejlődő tényezővel, a magyar szépirodalommal. Míg a bécsi, a jénai (és főleg a XIX. század elején Rummy Károly György tevékenysége következtében) más németországi (hildesheimi, lipcei, weimari, gothai) újságok legalább is hírt adtak Kazinczy Ferenc, Kis János, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi

Dániel és mások költői eredményeiről, a göttingai folyóirat a magyar nyelvészet és a történettudomány újabb produktumait méltatta. Mindenekelőtt a finn-ugor nyelvrokonság fejtegetése visszhangzott, és ebben szerepet játszott Schlözer érdeklődése a probléma iránt, és ez az érdeklődés eredményezte, hogy Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító Magyar Nyelvmesterét* is kedvezően ismertessék. Sőt, az ismertető fölveti a kérdést: nem volna-e hasznos, ha a könyv bevezetőjét, amely a magyar nyelv általános jellemzését adja, németre fordítanák. A történettudományi munkák közül több ízben találjuk meg Engel János Keresztély roppant vállalkozásának ismertetését. A *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer* különböző kötetéről különböző helyeken lelünk beszámolót, némelyiket maga a szerző írta abból a célból, hogy a mű szándékait és célszándékait egyértelművé tegye az olvasó előtt. A másik ismertető Heyne volt, aki klasszikus filológussá szeretne volna nevelni tehetséges, problémaérzékeny tanítványát.

Ugyancsak kedvező volt a visszhangja Schedius Lajos említett folyóiratának, a *Zeitschrift von und für Ungern*nek is. Az ismertető itt is Heyne; a tanár-tanítvány viszonyon túl a folyóirat valóban színvonalasan és érdekesítően közvetítette a magyarországi tudományosság eszméit külföldre. Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy a türelmes Schedius helyet adott a szerb történelmi kérdések megvitatásának is, mint ahogy Budán 1821-ben Vuk Karadžić kiadhatta könyvét a szerb fejedeletről, Miloš Obrenovićről (ennek ismertetését Grimm-Jakab vállalta). Ez, valamint például az a tény, hogy Eugen Wesely *Serbische Hochzeitsliederje* Pesten 1826-ban megjelent (az ismertető ismét Grimm), sugallhatta a recenziókat figyelemmel kísérőknek, hogy Magyarországon valamennyi nép kultúrája kibontakozhat, a nyomdaviszonyok nagyjában-egészében kedvezőek szinte minden kulturális törekvés számára. A recenziók nagy száma egyébként is azt tanúsította, hogy Magyarországon sokféle kiadvány jelenik meg, és legalább annyi, amennyit ismertetnek, méltó arra, hogy az érdeklődő németországi olvasó is tudomásul vegye. Ebbe a gondolatkörbe tartozik az az eddig szintén nem eléggé hangsúlyozott tény, hogy mind Teleki Sámuel, mind pedig Széchényi Ferenc könyvtári törekvései, adott esetben könyvtári katalógusai megfelelő recenzió segítségével bejutottak a göttingai folyóirat lapozgatóinak tudatába. Teleki Sámuel nevével hat alkalommal találkozunk az ismertetett művek, személyek között. Heyne adja tudtul, hogy Teleki a göttingai tudós társaság tiszteleti tagja lett, és Johann Friedrich Blumenbach professzor közli Teleki Sámuel halálát, Heyne a könyvtári katalógus kötetének megjelenéséről számol be. Berlász Jenő nagyszerű feltáró munkája nyomán sokat tudunk nemzeti könyvtárunk alapításának körülményeiről, illetve az alapító szándékáról, hogy minél szélesebb körben ismertesse az alapítás tényét, a katalógusokat szétküldve pedig, a könyvtár jellegét. A külföldi visszhang számbavétele azonban még nem teljes, és a göttingai anyag fontos kiegészítése a már tudottaknak. A névmutatóban hét említés erejéig leltük meg Széchényi Ferenc nevét, és ez tekintélyes számnak mondható. 1803-ban lett tiszteleti tag (Heyne közlése), ismét Blumenbach közli a halál hírért. Annál nagyobb meglepetésünk, mikor a megfelelő tételszámhoz lapozva úgy találtuk, hogy a könyvtári katalógust Schlözer ismertette. Csak a Sopronban 1814–15-ben kiadott kézirat-katalógust mutatta be a wolfenbütteli könyvtárőr, Ernst Theodor Langer. Schlözer tőle szokatlanul meleg hangon emlékezik meg a könyvtáralapításról, értékeli magasra a katalógust (s bírálja, hogy a tételek magyar címét nem fordították németre), kiemelve, hogy a könyvtár mennyiségét és jellegét tekintve egyike a legjelentősebbeknek.

Egyáltalában nem meglepő, hogy a folyóiratban sűrűn találkozunk az erdélyi tudományosság szemléjével, kiváltképp a szászok kulturális kiadványainak bemutatásával. Jól ismert Schlözer érdeklődése a szászok kultúrája iránt, s az is, hogy Schlözert erős vitába sodorta a magyar tudományosság képviselőivel a szászok állítólagos kulturális missziójának problémája. A nagyszabeni Johann Filsch *Siebenbürgische Quartalschriftje* és *Siebenbürgische Provinzialblätterje* kedvező fogadtatást kap Heyne részéről, ám itt csupán a kulturális törekvés értékelése a lényeges, szó sincs a szászok és általában a német nyelvűség feltűnő dicseretéről. Hasonlóképpen tarthatott érdeklődésre számot Georg Haner *De scriptoribus Hungaricarum et Transilvanicarumja*, valamint Joseph Karl Eder *Scriptores rerum Transilvanicarumja*.

Weszprémi István, Berzeviczy Gergely, Rummy Károly György, Stipsics Aloysius, Szontágh Sámuel, Bél Mátyás, Kitaibel Pál, Kalmár György, Katona István, Pray György, Cornides Dániel, Bél Károly András: ez a névsor arról tanúskodik, hogy Göttingából figyelték a magyar tudományos teljesítményeket.

A kötet 578 tétele jelzi, hogy a legjelesebb egyetemi tanárok érezték kötelességüknek a művek (többek között magyarországi vagy Magyarországon kiadott művek) ismertetését. S ha azt írtuk, hogy a szépirodalmi alkotások nem kerülhettek a göttingai folyóirat hasábjaira, mint az ismertetés tárgyai, beszámolónk végén módosítjuk ezt a megállapítást. Ugyanis közvetlenül valóban nem foglalkozott senki magyar regényekkel vagy versekkel. Ám Szerdahelyi György Alajos *Poesis narratívájának* recenziense Gyöngyösi István, Mészáros Ignác, Dugonics András, Báróczy Sándor és Faludi Ferenc nevével ismertette meg az olvasókat, Szerdahelyi egy másik művének ismertetője, a *Silva parnassii Pannonii* alapján írhatta le Pázmány Péter nevét. Nem sok ez, ám több mint a teljes csönd.

Az igen gazdag tartalmú, jól annotált bibliográfia termékenyen ösztönözheti a kutatást a bibliográfiába gyűjtött anyag feldolgozására, valamint más folyóiratok hasonló jellegű átnézésére, az anyaggyűjtésre. Nem ismételjük meg, amit az ilyen kiadványok jelentőségéről írtunk. A göttingai kutatók a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadásában jelentették meg munkájukat, és ez a tett valóban hozzájárulás „Kulturális és Történelmi Emlékeink” feltáráshoz. Eckhardt Sándor kezdeményező tanulmányában a külföld magyarsággépéről rajzolt, természeténél fogva, vázlatos képet. Valószínűleg sok tekintetben fog módosulni ez a kép az ilyen és az ehhez hasonló bibliográfiák nyomán. S azt sem felejtethetjük el, hogy a külföld érdeklődése a magyar törekvések iránt bizonyos vonatkozásokban visszahatót a magyar törekvésekre. Az eddig inkább a belső fejlődést szem előtt tartó kutatás a jövőben számba kell, hogy vegye, hogy egy nem nemzeti-hazai, hanem külföldi aspektusból mely törekvéseknek, mely műtípusnak, mely tudományos tervnek lehetett külföldön sikere, illetve volt és miért volt külföldön sikere. Ez a bibliográfia így a nemzeti önismeret szempontjából is érdekes és megszívlelendő adalékokat kínál.

FRIED ISTVÁN

A Bessenyei-kritikai kiadás ürügyén.¹ Bessenyei György, a magyar felvilágosodás vezéralakja, akinek munkássága összeforrt a magyar nemzeti nyelvű irodalom és kultúra kibontakoztatásával és aki pályájának első szakaszában számos művében hangoztatta a nemzeti nyelvű műveltség fontosságát, élete vége felé, 1804-ben így írt egyik — kéziratban maradt — művében:

„Egy országot megőrizni nemzeti nyelvében csak azért, hogy a körülötte lévő nemzeteknek tudománya, okoskodása oda be ne juthasson, igen különös erőlködésre mutat. Hálóval kellene az ország határait körülkeríteni, hogy az ide utazó gondolatokat megfogdoshassák. Aki a magyar nemzetet a mélyebb gondolkodástól meg akarja őrizni, egész Európát vegye cenzurája alá: hazánk a világ Librorum Censura nem lehet.

Mert mi történik? Az, hogy minden ember gyermekét idegen nyelvekre taníttatván, franciául, németül fognak százszor tilalmasabb dolgokat olvasni, mint amilyeneket mi magyarul eleikbe adnánk.”

Ez az idézet, amelyre egyébként a magyar szellemi életnek az I. Ferenc uralkodása alatti elfojtása és az európai eszméktől való elszigetelési törekvések adtak alkalmat, arra is fényt vet, hogy Bessenyei a 19. század elején már tisztán látta: a nemzeti nyelv önmagában még csak eszköz, mely a nemzeti kultúra kifejlesztése mellett szolgálhatja a modern európai eszméktől való szándékos izolációs törekvéseket is. Utolsó nagy művei egyébként is azt bizonyítják, hogy az író korábbi, jórészt a patriotizmustól áthatott gondolatait elmélyítette, és egyre inkább az egyetemes emberi problémákkal ötvözte egybe. Életműve ezért oly érdekes, és talán figyelemre tarthat számot mindazok körében, akik a 18. század végi közép-európai, főként monarchiabeli szellemi törekvéseket kívánják mélyebben megismerni.

A magyar középnemesi családból származó Bessenyei számára a bécsi testőrség keretében nyílt alkalom arra, hogy megismerkedjen az európai felvilágosodás legkiválóbb gondolkodóinak eszméivel.

¹ Az Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts Symposiumán 1985. májusában elhangzott előadás.

1765-ben, tehát a bécsi felvilágosult szellemi élet kibontakozásának idején került a nemesi testőrséghez. A Mária Terézia által is támogatott magyar testőr nem csak sokat olvasott, hanem maga is íróvá lett: 1772-től kezdve rövid 8 esztendő alatt mintegy 20, jórészt szépirodalmi és művelődéspolitikai munkája jelent meg Bécsben. A testőrségből kilépve, Mária Terézia az udvari könyvtár tiszteletbeli könyvtárosává nevezte ki, de az uralkodónő halála után, II. József megvonta tőle az évdíját, és ezért az író 1782-ben végleg elhagyta Bécsset és kelet-magyarországi birtokára vonult vissza. Ott élt teljes elszigeteltségben, időnként rendőri őrizet alatt is, az 1811-ben bekövetkezett haláláig.

A magyar irodalomtörténetírás és általában az eszmetörténeti vizsgálódás mind ez ideig Bessenyeinek főként bécsi korszakát méltatta, és a kiadott művei alapján értékelte a nemzeti kultúra megújítása érdekében kifejtett munkásságát.

Egy idő óta megindult azonban az író műveinek kritikai számbavétele és kiadása. Ennek során kerülhet sor a későbbi, pályája második szakaszában, vagyis vidéki visszavonultságában írt, jórészt kéziratban fennmaradt műveinek behatóbb elemzésére. Ezekről ugyan korábban is tudtak, de jelentőségüket elhomályosította az a körülmény, hogy a cenzúra nem engedte egykorú megjelentetésüket, tehát nem hathattak a kor szellemi életére.

Bessenyei életművéhez, de a korabeli monarchiabeli szellemi törekvéseknek a teljesebb feltárásához azonban hozzá tartoznak az e művekben kifejtett gondolatok is. Érdeklődésünkre ezek annál inkább igényt tarthatnak, mert ezekben a nemzeti problémáknak az általános emberi eszmék irányában való elmélyülését figyelhetjük meg. Az író e nagy, összefoglaló műveiben a magyarság legfontosabb sorskérdéseit szorosán összekapcsolja részben a monarchia többi népének, részben pedig általában az európai népeknek és az emberiségnek a legalapvetőbb kérdéseivel, mindenekelőtt a társadalmi és a politikai hatalom alapvető problémáival. Nem adja fel akkor sem a nemzeti nyelv és kultúra programját, de felismeri, hogy ez önmagában, megfelelő emberi, társadalmi és politikai feltételek nélkül, csak formális eredményekhez vezet. Sőt, miként a bevezető idézetben láttuk, az író szerint a nemzeti nyelv — megfelelő korszerű, európai tartalom nélkül — alkalmat adhat a haladó eszméktől való elszigetelődésre is.

Bessenyei általában a nagy felvilágosult gondolkodók eszméit alkalmazza a közép-európai és a magyarországi viszonyokra. Így pl. Montesquieu alapján foglalkozik egy 1802-ben írt művében a szabadságnak a helyzetével a nagy birodalmakban és a kis országokban. Ő is úgy látja, minél nagyobb és mennél több nemzetből áll egy birodalom, annál kisebb benne a szabadság. A kis, nemzeti államok előnyeinek számbavétele során pedig különösen kiemeli a közös nyelv, öltözet és természet előnyeit, és azt, hogy egy kis létszámú nép nem teheti az uralkodót túlságosan hatalmassá. Amikor a nagy birodalmak helyzetét vizsgálja, a korabeli Habsburg Birodalomra is gondolt minden valószínűség szerint. Ilyen országban, Bessenyei szerint, az egyes nemzetek nem ismerik egymást, hanem gyűlölködnek és irigykednek egymás ellen; a hatalmi szervekben nincs mindegyik nemzet képviselve, az uralkodó pedig főként saját nemzetének kedvez. Az egyes nemzetek nem lehetnek kapcsolatban egymással, nem is segíthetik egymást. Az ilyen birodalomban Bessenyei szerint nem is lehet szó „hazafiasság”-ról; miként írja:

„A Hatalom kézen fogva vezeti a különböző irányban ógyelegni vágyó népeket. Hazafiasság sehol sincs, mivel az uralkodó személyéhez és egész birodalmának oltalmához van ki-ki hűséggel... Az egész Birodalom vétetvén Hazának, benne valósággal egy hazafi sem találta, hacsak „Birodalomfi”-nak nem nevezed. Se hírnév, se dicsőség nem tartozik külön egy nemzetre, hanem egyedül az uralkodó személyére, mely dolog nemzeti tüzet és polgári vitéséget a lakosokban nem nagyon gerjeszt.”

Bessenyei tehát a 18. századi felvilágosodás különböző képviselői által e gyakran vitatott kérdésben változatlanul azon a véleményen van, hogy nem a nagy birodalmak, hanem a kis, nemzeti államok az ideálisabbak. Kétségbevonja, hogy a sok nemzetből álló országok polgáraival kapcsolatban lehet-e egyáltalán hazafiasságról beszélni, tagadva ezzel az összbirodalmi vagy állami patriotizmus létezését.

E témával azonban Bessenyei a továbbiak során már alig foglalkozik, sőt nem egy olyan utalást olvashatunk késői munkáiban, amelyek szerint egy alkotmányos uralkodó esetében — aki a magyar

alkotmányt is megtartja - semmi kifogása nem lenne a Habsburg Birodalomhoz való tartozás ellen. (A törvényességén kívül, egyedül még azt a kívánságát fejezi ki, hogy Magyarországon legyen az udvara.)

Sokkal inkább elmélyült Bessenyei azoknak a feltételeknek a vizsgálatában, amelyeknek az alkotmányos uralkodónak meg kell felelnie. Ezeknek számbavétele során, e kéziratban maradt politikai és filozófiai esszéiben, figyelemre méltó és szinte csak a hat évtizeddel később létrejött Osztrák—Magyar Monarchiában megvalósult eszméket vetett papírra. Ezekhez hasonló írás a korabeli Közép-Európában nem sok helyen láthatott napvilágot. Bessenyei optimizmusát mutatja, hogy bízott művei megjelenésében, nem asztalfiókja számára dolgozott, hanem hatni akart általuk az uralkodóra csakúgy, mint a nemességre és olvasóira.

A hatalommal és az uralkodással kapcsolatos kérdések már bécsi tartózkodása idejében jelentkeztek Bessenyei műveiben. Különösen élesen vetődtek fel a problémák abban az 1781-ben kiadott, *Der Mann ohne Vorurtheil* című folyóiratban, melynek példányai csak újabban bukkantak fel. E hét füzetből álló bécsi kiadvány, II. József uralkodásának kezdetén, szintén főleg a politikai hatalom kérdéseivel foglalkozik és éles támadást intéz az abszolutizmusok ellen, s ezek sorában még a felvilágosult abszolutizmusnak a népeket akarataik ellenére boldogítani kívánó programja ellen is. Locke, Montesquieu, Rousseau és Helvetius érveivel bizonygatja, hogy az uralkodónak élő törvénynek kell lennie: hatalmukat, amely a társadalmi szerződés által jött létre, nem Istentől, hanem a néptől eredezteti. Már e művében is még számos fontos kérdéstről, így pl. a zsarnokságról, szabadságról, forradalomról és szólásszabadságról is szó esik. Érdekessége a folyóirat-formában megjelent füzeteknek, hogy benne Bessenyei II. Józsefet nem elsősorban a magyar nemesi álláspontból bírálta, hanem a felvilágosodásnak a felvilágosult abszolutizmusnál radikálisabb, polgárjobb fokáról. Nem lehetetlen, hogy e műnek is lehetett szerepe abban, hogy az írónak távoznia kellett egy évvel később Bécsből, és hogy II. József megszüntette az évdíját.

Bessenyei vidéki magányában, életének utolsó évtizedében írt munkáiban újra összegezni kívánta az alapvető politikai elveit. Esszéiben továbbfejleszti és sokirányúan megalapozza korábbi nézeteit a hatalomról, elnyomásról és a szabadságról, s mindezt általánosítva, nemcsak a magyarságra vonatkozóan.

Időközben jelentős események zajlottak le Európában és a Monarchiában is: a francia forradalom, II. Lipót majd I. Ferenc uralomralélése, a magyar jakobinus mozgalom elfojtása és a napóleoni háborúk. Ezeknek nyomán azonban többnyire csak megszilárdultak korábbi nézetei, melyek sok szempontból polgári álláspontot képviseltek. Nem tesz különbséget nemzetek között, hanem általában beszél a törvényes hatalomról, alkotmányról és egyéb kérdésekről, kifejezve ezzel is, hogy az abszolutizmus elleni harcot nemcsak saját nemzeténél, hanem a monarchia többi népénél is alapvetőnek látta.

Az 1781-ben írt művében a forradalmak okát a zsarnokságban és a nagyvárosok mindig változást kereső népében látta. Két évtizeddel később, a francia forradalom nyomán, már az uralkodói elnyomás ellen fellépő jogos mozgalmat lát benne.

„A hatalomnak csak azt nem szabad, ami nem lehet és tőle nem is telik. Had legyen szabad valakinek hinni, hogy a királyságban élő nemzet minden esetben, nyomorúságban engedelmeskedni, tűrni köteles és szabadulásának keresése szentségtörés, halálos pártütés; de engedd meg nékem is hinni, hogy az emberi természet törvényeddel nem gondol! Beszélj neki, ha tüze kitör, hatalma felől kap, hogy gonosztevő, pártot ütött, ha kezével elérhet, azzal felel, hogy megölet... Nem az a kérdés, hogy a francia nemzet pártot ütött, szentségtörő, gonosz, nevezzed bűnét, ahogy akarod, de csak uralkodik... Következik, hogy aki uralkodik, okos legyen, mert játékát könnyen megzavarhatják. Nincs erő, hatalom, szentség a világon, mely az emberi természetet a maga igazsága ellen állandóul és örökre megköthesse.”

Máshol a francia forradalomról szintén úgy ír, mint ami — az uralkodás hibái miatt — szinte szükségszerű volt:

„Nem lett volna szabad a Nemzetnek — mondod — azt cselekedni Franciaországban, de ez csak annyit tesz, mintha a zivatar után mondanád, hogy nem lett volna szabad a szélvésznek ezt a nagy élő fát

tövéből kidönteni. De kidöntötte! . . . Nem arról kell okoskodni, hogy akármilyen tűz lesz, eloltom, hanem azon, hogy tűz ne támadhasson.”

Bessenyei a forradalom kitörését a zarnoki, törvénytelenül uralkodó királyok esetében szinte szükségszerűnek látja. Elkerülésükre az alkotmányos uralkodást, valamint a tudományt és a véleménynyilvánítási szabadságot látja a legjobb eszköznek.

Műveiben számtalanszor kárhoztat mindenfajta erőszakot az uralkodásban. Utálatosnak és természet ellen valónak tartja, az emberi lelkiismerettel ellentétesnek, melynek következménye szintén csak erőszak lehet. A zarnokokról úgy vélekedik, hogy egyikük sem tarthatta fenn az uralmát örökre; nem volt olyan, akinek hatalmát a nép meg nem döntött volna. Hiába van minden fegyver a zarnokság kezében, a fegyver elsütéséhez is emberek kelleneek.

A tudomány szerepét Bessenyei részben abban látja, hogy megakadályozza a zarnokság kialakulását. Az a véleménye, hogy olyan országban, ahol a tudományok és a kultúra virágzik, despoti hatalom vagy nem is létezhet, vagy ha igen, akkor is színlelni kénytelen magát. De a kulturált nép, ha erőszakos hatalom alá kerül, akkor is másként viselkedik, mint a műveletlen. Ez utóbbi ugyanis sír, kapitulál és kegyelmet kér, a művelt viszont azon gondolkodik, hogy az elnyomást előbb-utóbb milyen eszközökkel hártsa el magáról.

Az a Bessenyei tehát, aki korábbi műveiben az anyanyelvű tudomány fejlesztését főként a nemzeti kultúra érdekében szorgalmazta, későbbi írásaiban a tudománynak elsődlegesen más szerepet szánt. Azt kívánta, hogy akadályozzon meg minden törvénytelenséget és erőszakosságot: a hatalom részéről csakúgy mint a nép részéről. Az volt a meggyőződése, hogy a tudomány és a kultúra segítségével meg lehet előzni a despotizmus kifejlődését éppúgy, mint a felkelések és a forradalmak kirobbanását.

Magának a szellem emberének azt a hivatást szánta, hogy hirdesse az igazságot, amíg csak lehetséges. Amikor megszűnik ennek lehetősége, és valamilyen zarnoki rendszer elfojtja a szólásszabadságot, inkább hallgatni kell, mint a meggyőződésünk ellen nyilatkozni. Miként az általa többször is idézett Helvetius, ő is úgy vélekedett, hogy sohasem az igazság nyilvánosságra hozása szolgáltat okot zavargásokra és felkelésekre, hiszen az igazság publikálása egyaránt hasznos az elnyomottakra és magukra az elnyomókra is. Sokkal ijesztőbb az író szerint is, a rabszolgák némasága, mert az erőszakkal előidézeti, vihar előtti csend előidézheti az elnyomók bukását is. Mint ismeretes, a felvilágosult abszolutista álláspontot képviselő Sonnenfels e téren éppen ellenkező állásponton volt. A *Grundsätze der Polizey-, Handlung-, und Finanzwissenschaften* c. művében úgy vélekedett, hogy éppen nem a némaság a veszélyes az államra, hanem inkább az az élénk kritikai tevékenység és szellemi pezsgés, amely újságcikkek, szónoklatok, röpiratok és színházi előadások formájában be szokta vezetni a forradalmi eseményeket.

Bessenyei felfogása e kérdésben is jól illusztrálja patriotizmusának az egyetemes emberi és polgári szabadságjogok irányában való kitágulását.

A 19. század első éveiben, a történelmi helyzet ismeretében bizonyára nem voltak illúziói a polgári szabadságjogok közeli megvalósulását illetően. Még II. Józsefről is azt írta, hogy az uralkodó hatalma sokkal inkább épül a kaszárnyákra mint a tudósok, írók támogatására. Polyóiratában így írt erről:

„Ich glaube daß dem Monarch unsere Feder zur Behauptung seiner Rechte nicht braucht. Gehe in die Kasserne, da wirst du seine Federn finden, die schreiben anderst, als die unserigen. Was fraget die höchste Macht um dich und mich. Wir schreiben um uns vom Irrthum zu befreyn, nicht um die höchste Macht mit unseren Pedantereien schützen willen. Kameraden, Schriftsteller! Durch solche Absichten würden wir uns nur lächerlich machen. Rühret keine Feder an, ich setze tausend auf eins, daß die Regierung doch vor sich gehen wird.”

De illúzióktól való mentessége ellenére is élt benne a felvilágosodás világnézetének jellegzetes optimizmusa is. Ennek jegyében, talán éppen Herder nyomán, mégiscsak reménykedett abban, hogy nemcsak a kormányzatok hatnak a tudomány helyzetére, hanem a tudomány is képes befolyásolni, főként az uralkodók nevelése által, a politikai viszonyokat,

Bessenyei Györgynek, visszavonulásának évtizedei alatt, a felvilágosult írók művei alapján volt ideje végiggondolni a közép-európai társadalmi és politikai viszonyokat, és azokat Montesquieu, Helvetius és Rousseau eszméi alapján bíráló tárggyá tenni. Ezek és a nagy történelmi események nyomán úgy látta, hogy nemzetének sorsa, a szűkebb értelemben vett nemzeti törekvések mellett (pl. anyanyelvűség, nemzeti kultúra stb.) döntő mértékben attól függ, hogy e közép-európai népekkel együtt milyen politikai rendszerben és légkörben kell élnie. Ezért fordult figyelme a korábbi, jórészt még csak nacionalista álláspontot képviselő kérdésekről azok felé az egyetemesebb, általánosabb emberi problémákat felvető polgári eszmék felé, amelyek a természetjog alapján válaszolták meg az emberi személyiségnek és a népek szabadságának valamint a hatalom viszonyának problémáit. Bessenyei gondolatvilágában így a felvilágosodás nemzeti és kozmopolita jellege sajátos egységet alkotott: gondolatai már a magyar reformkor nagy, liberális gondolkodóinak: gróf Széchenyi Istvánnak és báró Eötvös Józsefnek az eszméit juttatják eszünkbe.

KÓKAY GYÖRGY